

**TERMIN SEMANTİKASINI FORMALAŞDIRAN
ELEMENTLƏRİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

E.Q.ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası

Son illərdə dil və təfəkkür əlaqələrinə həsr olunmuş və əksətdirmə semantikasını dilçilik, fəlsəfi və psixolinqvistik aspektlərdə tədqiq edən bir sıra işlər nəşr olunub (Panfilov, 1971; Katsnelson, 1972; Migirin, 1973; Leontyev, 1971). Lakin bununla yanaşı, termin yaradıcılığında semantika məsələlərinin həlli lazımı dərəcədə öz əksini tapmayıb.

Terminlər semantikasının tədqiqi göstərir ki, bu məsələ obyektiv reallıqdan ayrılıqda həll oluna bilməz.

Məlum olduğu kimi, insanı əhatə edən aləm daim dəyişkən olduğu üçün onun dili elə quruluşa malik olmalıdır ki, hər hansı obyekt (burada və sonra, bu terminlə hər hansı maddi əşya, abstrakt anlayış, müxtəlif münasibətlər və s. nəzərdə tutulur) adlandırmaq (işarələmək) mümkün olsun.

"Dil işarələrinin sırası əvvəlcədən heç bir predmet sahəsilə məhdudlaşmamışdır və sonsuz genişlənmək, yeni mənalar "mənimsəmək" imkanına malikdir" (Bajenov, 1967). Bu xüsusiyyətlər dilin ifadə planındakı universallığında, hər hansı obyekt adlandırmaq imkanında özünü göstərir.

Terminin mənasının formalaşması, hər hansı obyektin adlandırılması insan təfəkkürünün fəaliyyəti nəticəsi olaraq üç elementdən ibarətdir:

I. Obyekt adlandıran subyektin təfəkkür fəaliyyətindən.

II. Adlandırılan subyektin sərəncamındakı nominasiya üçün istifadə edilən dil vasitələrindən.

III. Adlandırılan ekstralingvistik obyektindən.

Bu üç element – adlandıran subyekt (nominator), dil materialı (nominant) və adlandırılan obyekt (nominat) elə sıx qarşılıqlı əlaqələrlə bağlıdır ki, termin semantikasının formalaşmasında onların spesifik rolunun yerini müəyyənləşdirmək bir sıra çətinliklər yaradır.

Məqalədə bu məsələyə bir qədər aydınlıq gətirmək cəhdi edilib.

I. Terminlərin semantikasını denotativ aspektdə araşdıranda, əsas nəzəri məsələlərdən biri olan subyektlə obyektin dialektik qarşılıqlı təsiri məsələsi irəli gəlir. Bu münasibətlərin üç cəhətinə diqqət yetirmək, fikrimizcə, faydalı olardı.

1. Dil səviyyəsində terminin mənə həcmnin formalaşması (məzmun planı).

Terminin mənasını onun əsasını təşkil edən anlayış müəyyənləşdirir, anlayış isə insan təfəkküründə obyektin müəyyən əlamətlərinin

seçimi və ümumiləşdirilməsi əsasında yaranır. Dil kollektivində obyekt əlamətlərinin seçimi ictimai xarakter daşıyır.

Terminin yaradılmasında təfəkkürün obyektə seçdiyi fərqləndirici xassələr terminin semantik strukturunda diferensial semalar yaradaraq, terminin mənasının formalaşmasında da mühüm rol oynayır.

Məsələn: Mast – fore mast; main mast; mithen mast. Dor – ön dor; orta dor; arxa dor.

Obyektin spesifik əlamətləri termin yaradıcılığında sözün məcazi mənada işlənməsi zamanı özünü daha qabarıq göstərir. Məcəzi mənada hər bir derivasiya prosesində olduğu kimi, obyektin yalnız bəzi əlamətləri aktuallaşır.

Məsələn: Black cargo – neft yükləri (qara yüklər); donkey man – köməkçi qazanın ocaqçısı (donkey - uzunqulaq).

Müxtəlif dillərdə terminin əsasında duran anlayışların həcmi və əlamətləri müxtəlif ola bilər. Varlığın dil ilə müqayisədə birinciliyini nəzərə alaraq, belə nəticəyə gəlmək olar: əgər dillərin bizi əhatə edən aləmə "münasibəti" müxtəlifdirsə, bu ilk növbədə, dil daşıyıcılarının sosial təcrübəsindən irəli gəlir. Əlamətlərin seçimi və anlayışların diferensiasiyası ekstralinqvistik səbəblərə görə, o cümlədən xalqların yaşayış şəraitindən irəli gəlir. İngilis dilində çoxlu gəmi növlərinin, gəmi avadanlıqlarının, okean axınlarının və hadisələrinin adları və s. Böyük Britaniya adalarında yaşayan xalqların açıq dənizlə bağlı olduqlarından yaranıb. Məsələn: corvette, brig, frigate, boat – gəmi növləri; fore-sail, foremast, mizzensail – avadanlıq; boatswain, skipper – dənizçi ixtisasları.

Azərbaycan dilində bu anlayışlar olmadıqda belə, terminlər birbaşa ya vasitəli alınmalar və ya Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına (leksik, morfoloji, sintaktik üsullarla) yaratmaq zərurəti irəli gəlir.

Lakin bir çox hallarda terminin əsasında duran anlayışların yaranmasının sosial və mədəni-tarixi səbəblərdən asılılığının qanunauyğunluqlarını aşkar etmək mümkün deyil. Oxşar şəraitdə yaşayan müxtəlif dillərdə (hətta tarixi və genetik yaxın olan) danışan xalqlar obyektlərin təsnifatını real mövcud olan, lakin müxtəlif əlamətlər əsasında həyata keçirirlər.

Məsələn: Ekipaj (gəmi heyəti): ingilis dilində "crew" - quldur dəstəsi, briqada; alman dilində "mannshaft"=insan+nizənin sapı, uzun girdə taxta=uzun taxtalı (avarlı) insanlar; fransız dilində "equipage"=təchiz etmə, təmin etmə (gəmini səfərə).

Beləliklə, terminin mənasının yaranması sahəsindəki üsul müxtəlifliyi dil hadisələrinin determinasiyasını inkar etmir. Burada determinizm həyata keçirilən təsnifatların, formalaşmış mənaların (terminlərin daxili forması) əsasında duran müxtəlif əlamətlərin obyektə real məxsus olmasında və bu əlamətlərin seçim fərqi də obyekt – subyekt münasibətlərində özünü büruzə verir.

2. Mənanın ifadə üsulları.

Qeyd etdiyimiz kimi, obyekt əlamətlərinin seçimi terminlərin mənalarıyla yanaşı, onların daxili formasında da öz əksini tapır. Müxtəlif dillərdə termin obyektə müxtəlif əlamətlərin seçimi səbəbindən daxili formalarına və ifadə üsullarına görə fərqlənə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində "dirsekli val" – insanın dirsək oynağının bükülü formasına uyğun adlandırılır. İngilis dilində "crankshaft" – əyri val mənasını verir.

3. Obyektin əlamətlərinin seçimi terminlərin dil sisteminin komponentləri olduğu ilə yanaşı, onların konkret terminoloji sistemdəki münasibətlərini müəyyənləşdirir. Məsələn: ingilis dilində gəminin ensiz gövdəsi "hard chine hull" ifadəsilə verilir. Dəniz terminologiyaya sistemindən kənarında bu ifadə "Çin gəmi gövdəsi" anlayışını ifadə edir; "Forward house" – qabaqda olan ev – dəniz terminosistemində – gəminin ön hissəsindəki xüsusi tikili; young flood – qabarmanın başlanğıcı – gənc qabarma; boiler head – qazanın dibi (aşağı hissəsi) – qazanın başı (baş yuxarıda yerləşir) lakin cylinder head – silindrin başı – yuxarı hissəsi.

II. Termin öz təşəkkül tapmış əhəmiyyəti ilə dildə (terminoloji sistemdə) sabitlik faktorunu təmsil edir. Eyni zamanda yeni termin yaradanda subyekt dildə mövcud məzmun planı və ifadə planı elementlərindən istifadə edir. Bu isə dilin dəyişkənliyi faktorudur.

Dil və təfəkkür vəhdətini nəzərə alaraq razılaşımaq olar ki, "möv-cud dil formaları müəyyən edilmiş üsullarla subyekt tərəfindən seçilə bilən əlamətləri əvvəlcədən müəyyənləşdirir" (Migirin, 1973).

Yeni obyektlər üçün yeni adların yaradılmasında məlum olan dil formalarının istifadəsi insan psixikasının əsas xüsusiyyətlərindən biridir. "İnsan yeni informasiyanı yalnız tanış informasiya əsasında qav-raya bilir" (Uznadze, 1966).

Yeni məzmunun ifadəsi üçün müəyyən edilmiş formaların istifa-dəsi iki yolla həyata keçirilir:

a) yeni mənada istifadə edilir (metafora);

b) hazır elementlər sintaktik və morfoloji üsullarla yenidən təşkil edilir.

Məsələn: a) gəminin burnu; dişli çarx; b) camshaft (yumruqvari val).

Lakin dil formalarının sabitliyi semantik münasibətlərin dəyişkənli-yini ehtimal edir. Termin yaradıcılığında sözlərin ikinci mənalarının yaranması anlayışlar arasındakı məntiqi münasibətlərlə müəyyənləşir. Tutaq ki, iki termin (X_1 və X_2) müəyyən əlamət üzrə fərqlənən iki obyekt (Y_1 və Y_2) adlandırır.

Əgər X_1 forması Y_1 obyektini, X_2 forması Y_2 obyektini adlandırır-sa, bu formalar öz əsas funksiyasında çıxış edir (birbaşa nominasiya). Məsələn: çay gəmisi, dəniz gəmisi.

Əgər bir forma X_1 hər iki obyektini (Y_1 və Y_2) adlandırır-sa, mənənin genişlənməsi baş verir. Məsələn: Ship – Ro-Ro; tanker ship. Gəmi – Ro-Ro; tanker.

Əgər formalardan biri, məsələn X_1 digər Y_2 obyektini adlandırılırsa, semantik köçürmə baş verir. Məsələn: boiler foot (boylerin ayağı); yas-tıq.

Semantik münasibətlərin paradigmatik planda dəyişməsilə yanaşı sintaqmatik planda da asimmetriya yarana bilər. Əgər mürəkkəb forma (X_1+X_n) iki obyektini (Y_1, Y_n) yox, bir vahid obyektini (Y) adlandırılı-sa, iki hadisə mümkündür:

1. Sintaqmatik asimmetriya paradigmatik asimmetriya ilə birləş-şərək, komponentlərin birinin desemantizasiyasına, digərin mənasının saxlanmasına gətirib çıxarır. Məsələn: **hand-line** – sənaye gəmisi.

2. Semantik asimmetriya paradigmatik asimmetriya ilə birləşərək, komponentlərin məna köçürülməsinə gətirib çıxarır. Məsələn: slob ice – buz şorbası.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, semantik əlaqələrin dəyişməsində adlandırılan obyektə adlandıran subyektin qarşılıqlı əlaqələri həlledici rol oynayır.

III. Məlum olduğu kimi, hər hansı obyekt saysız-hesabsız əlamətlərə malikdir. Obyektin əlamətlərinin aşkar olunması onun özündən asılı olduğu kimi, eyni zamanda obyektə qarşılıqlı əlaqədə olan sistemdən də asılıdır. Bununla əlaqədar, obyektin qavrayışı, əlamətlərin yalnız sadəcə seçimi və toplanması deyil. Termin yaradıcılığında obyektin "mənim-sənilməsi" prosesində bəzi əlamətlər kölgədə qalır, bəziləri isə əksinə aydınlaşır. Bu terminin daxil olduğu termin sistemindən asılıdır. Obyektin əsas diferensial semalarını tamamlayan "ikinci dərəcəli" əlamətlər potensial (latent) formada çıxış edir. Bu semalar isə dərkətmə prosesindən asılı olaraq, aktuallaşaraq ön plana çıxıb bilər. Məsələn: çarx – dişli çarx, yivli çarx, dolama çarx.

Semantik münasibətlərin dəyişməsi, terminin nominasiya obyektinə ilə qarşılıqlı təsiri nəticəsində də baş verə bilər. Əgər terminin əsasındakı fərqləndirici əlamət obyektə məxsusdursa (dəyişmərsə), obyektə adlandırılan terminin mənası dəyişməz, əks təqdirdə, bu əlamətə uyğun sema terminin semantik strukturundan kənarlaşır və bu termin yeni mənə qazanır. Məsələn: Dəniz yolları bu nöqtədə kəsişir.

Beləliklə, demək olar ki, termin semantikasının formalaşmasında qeyd edilən üç elementin (nominator, nominant və nominat) rolunun analizi müxtəlif terminoloji sistemlərin, o cümlədən, Azərbaycan dilində dəniz terminlərinin yaradıcılığında müəyyən nəzəri əhəmiyyət kəsb edərkən, bu istiqamətdə aparılan işlərə, fikrimizcə, bir qədər aydınlıq gətirə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Баженов Л.Б., Бирюков Б.В. Семантика и некоторые аспекты проблемы языка и мышления. "Язык и мышление". М., 1967., с. 37.
2. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972.
3. Леонтьев А.А. Психологическая структура значения. "Семантическая структура слова". М., 1971.
4. Мигирин В.Н. Язык как система категорий отображения. Кишинев, 1973., с. 85.
5. Панфилов В.Э. Взаимоотношение языка и мышления. М., 1971.
6. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. М., 1966., с. 69.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЭЛЕМЕНТОВ СЕМАНТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Э.Г.АХМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В формировании семантики терминов участвуют три основных фактора: номинатор, номинант и номинат. Взаимодействие этих факторов в той или иной мере оказывает влияние на формирование семантики термина.

В статье рассмотрена роль каждого фактора в формировании семантики термина.

Учитывая сказанное, в создании морских терминов на азербайджанском языке учет этих факторов, на наш взгляд, был бы полезным.

SOME CHARACTERISTICS OF TERM FORMING MEANINGS

E.Q.AHMADOVA

ABSTRACT

In forming of meaning of terms three main factors take place: nominator, nominant and nominate. The interaction of these factors affect the forming of the meaning of terms in some way.

The article deals with the role of each of these factors and from the point of view of forming of terms in Azerbaijani language (marine terms as well) it might be useful.